

Jolanta M. WOLIŃSKA

Warunki wychowawcze i demograficzne kształtowania agresywności chłopców w wieku dorastania

Educational and Demographic Conditions in the Formation of Aggression in Adolescent Boys

Wiele badań psychologicznych i pedagogicznych wskazuje na to, że kreatywnego znaczenia rodziny dla jej członków, szczególnie tych młodszych, nie sposób przecenić. Procesowi tworzenia się różnorodnych cech osobowości człowieka towarzyszą określone czynniki systemu rodzinnego o charakterze wychowawczym oraz demograficznym, których poznanie ma znaczenie diagnostyczne i prognostyczne w rozwoju jednostki.

A. Gurycka (1979) podaje następującą definicję wychowania:

Wychowanie to dynamiczny, złożony układ wzajemnie od siebie zależnych procesów nadawania i odbioru wpływu (wywierania wpływu) zachodzących między jednostkami o zróżnicowanych, specyficznych rolach, z których jedna jest dojrzałym wychowawcą, a druga mniej od niego dojrzałym wychowankiem, w celu zrealizowania, w sposób względnie trwały, jakiegoś mniej lub bardziej, ale świadomie założonego przez wychowawcę projektu jego osobowości (Gurycka 1979, s. 55).

Wynika więc z tego, że zarówno stosunki interpersonalne w diadach (np. rodzic–dziecko, wychowanek–wychowawca), w grupach społecznych, jak i mechanizmy w nich występujące (np. nagradzanie, karanie, modelowanie) mogą kształtować obok innych cech także agresywność jednostki. Zadanie takie spełniają również określone sytuacje społeczne, np. obserwacja agresywnych modeli czy akceptowanie przez grupę odniesienia zachowań agresywnych, a jednocześnie sprzyjają ich uczeniu się (teoria społecznego uczenia się – Bandura 1971, Bronfenbrenner 1970, Buss 1961).

Obserwowanie modelu jest znacznie bardziej skuteczne w uczeniu się zachowań agresywnych niż przykładowo wywoływanie frustracji, której skutkiem nie zawsze jest zachowanie agresywne (Berkowitz 1962, 1964, Frączek 1966, 1975). Maksymalizację efektów daje połączenie obydwu zabiegów (Ban-

dura 1979, cyt. za Lagerspetz 1985, Bronfenbrenner 1970, 1979, Patterson, Littman, Brikner 1967). Przy obcowaniu z modelem ważny jest fakt, że już sama obserwacja jego zachowań oraz ich naśladowanie (imitacja) ma dla podmiotu wartość gratyfikacyjną – utrwala więc niejako automatycznie określone zachowania (Bronfenbrenner 1970). Zdaniem Bandury (1973), obserwator zachowania agresywnego uczy się określonych wzorców zachowania się, ale także określonych emocji. „Otoczenie kształtuje człowieka – a ten z kolei kształtuje i wybiera sobie swoje otoczenie społeczne” (Kosewski 1977, s. 99). Teoria społecznego uczenia się agresji akcentuje czynniki środowiskowe, nie pomija jednak znaczenia uwarunkowań biologiczno-genetycznych, określających granice możliwości jednostki (szybkość uczenia się, zakres doskonalenia danej reakcji agresywnej), a także czynników psychologicznych, umożliwiających zdobywanie doświadczeń, przewidywanie konsekwencji własnych czynności, przyswajanie zachowań agresywnych i w ogóle kontrolę poznawczą działania (Bandura 1971, 1973, Bronfenbrenner 1976).

Zachowania o charakterze społecznym, do których zalicza się również zachowania agresywne, sterowane są przez określone programy zachowań zwane skryptami, czyli przez zakodowane struktury pamięciowe zachowań społecznych o różnym stopniu ogólności (Mądrzycki 1986, Trzebiński 1985). Uczenie się skryptów agresywnych zachowań umożliwia spostrzeganie takich właśnie zachowań, ich zapamiętywanie łącznie z charakterystyką sytuacji bodźcowej oraz rezultatami tychże zachowań. Jest to szczególnie efektywne w okresie krytycznym, a zakodowane skrypty zachowań agresywnych wyzwalane są przez specyficzne bodźce sygnałowe agresji (Kirwil 1987).

Kluczową tezę teorii społecznego uczenia się (Aronfreed 1969, Bandura, Walters 1963, 1968, Bronfenbrenner 1970, 1979), niezależnie od różnic teoretyczno-terminologicznych występujących u poszczególnych autorów, jest istotne znaczenie naśladownictwa, czyli wpływu obserwacji na zachowania innych ludzi, które mogą u obserwatora kształtować zachowania identyczne z zachowaniami modelu (Wolicki 1983).

Funkcjonowanie społeczne człowieka sprzyja licznym interakcjom z osobami – modelami różnorodnych (także agresywnych) działań (Wójcik 1977). Tak więc częste stykanie się z prezentacją agresywnych zachowań w wielu sytuacjach rzeczywistych – w rodzinie, szkole, w środowisku rówieśniczym, a także fikcyjnych – w filmie, książce (przez wiele modeli) zwielokrotnia efekt naśladowania lub modelowania tego typu zachowań. Przyswajaniu zachowań społecznych towarzyszą mechanizmy socjalizacyjne: naśladowanie, modelowanie i identyfikacja.

Naśladowanie to wykonywanie działań, czynności kopiujących zachowanie się innych bądź wzorowanie się na nich. Określane bywa też jako imitacja – świadoma lub nieświadoma reprodukcja jakiegoś modelu (Wolicki 1983) bądź uczenie się obserwacyjne (Bandura 1969, Bronfenbrenner 1976). Naśladow-

nictwu może towarzyszyć identyfikacja rozumiana jako upodabnianie się (w szerszym niż naśladownictwo zakresie) jednostki do wybranego modelu i akceptowanie tego wpływu (Mika 1984, Wolicki 1983). Natomiast modelowanie to nie tylko zewnętrzne kopiowanie modelu, ale przejmowanie zachowań, stanowiących symboliczne równoważniki zachowania modelu, z uwzględnieniem różnic własnej osobowości (Bronfenbrenner 1970). Mechanizmy towarzyszące powstawaniu agresji jako efektu modelowania nie są w pełni wyjaśnione. Podkreślana jest rola wzmocnień pozytywnych i negatywnych oraz identyfikacji.

Względnie trwałym, a jednocześnie znaczącym funkcjonalnie efektem społecznego uczenia się są socjogenne struktury osobowości (np. agresywność), wywołujące oraz determinujące u jednostki zachowania zgodne z wzorami i standardami postępowania określonej grupy społecznej, np. rodziny.

Celem opracowania jest prześledzenie wybranych warunków wychowawczych i demograficznych systemu rodzinnego, mającymi znaczenie dla kształtowania się agresywności dorastających chłopców, definiowanej jako „stała właściwość człowieka nabyta i utrwalona w procesie jego rozwoju na podstawie uczenia społecznego, a polegająca na częstych, nieadekwatnych do bodźca reakcjach agresywnych o znacznym nasileniu, występujących w stosunku do szerokiego zakresu obiektów społecznych. Ponadto występuje często nieumiejętność kontrolowania reakcji, a także wyraźne odczuwanie i przejawianie postawy wrogości do otoczenia” (Wójcik 1977, s. 10). Jest to po prostu dyspozycja do agresji. Założona konwencja percepcyjna badań empirycznych pozwala przeanalizować wybrane predyktory poznawcze systemu rodzinnego (różne aspekty sytuacji rodzinnej chłopców) w połączeniu z wieloma przejawami agresywności – fizyczną Npf, słowną Nps, pośrednią Npp, negatywizmem Ngd, podejrzliwością Pdj, urazą Urz, drażliwością Drl i agresywnością ogólną WOA oraz z ich poczuciem winy PW.

Podstawę analiz stanowiły wyniki badań 254 chłopców (13–16 lat), wybranych z populacji (292 osób) uczniów klas VII i VIII szkół podstawowych z Łęcznej w celu otrzymania możliwie jednorodnej grupy badanych chłopców z małego miasta z rodzin pełnych. Z 254 chłopców – 116 (45,7%) było uczniami kl. VII, 138 (54,3%) – VIII; 9 chłopców (3,5%) to jedynacy, 99 (39%) z rodzin dwudziennych, 96 (37,8%) z trójdzietnych, 38 (15%) z czworgiem dzieci, 10 (3,9%) – z pięciorgiem, po jednym (0,4%) z sześciorgiem i siedmiorgiem dzieci. Wykształcenie rodziców chłopców: podstawowe występowało u 28 (11%) ojców, 42 (16,5%) matek, zawodowe – odpowiednio: 138 (54,3%) i 95 (37,4%), średnie: 67 (26,4%) oraz 99 (39%), wyższe: 21 (8,3%) i 18 (7,1%).

Zastosowano w badaniach Kwestionariusz do Badania Agresywności Nastrój i Humory A. H. Buss'a i A. Durkee, w adaptacji M. Choynowskiego (1972), co pozwoliło poznać nasilenie i przejawy agresywności chłopców (posługiwano się wynikami surowymi), poza tym przeprowadzano indywidualny wywiad (pytania zamknięte, zawarte w kolejnych tabelach), inspirowany pytaniami

D. Wójcik (1977), który występował na końcu badań, w szkole (np. gabinet pedagoga) i trwał ok. 0,5–2 godzin. Informacje z wywiadu przeprowadzonego indywidualnie z uczniami pozwoliły uszczegółowić dane socjodemograficzne i wychowawcze badanych oraz posłużyły między innymi jako bezpośrednie kryterium następującej tematyki:

- a) charakterystyka rodziny (dane demograficzne): wielkość, skład rodziny, kolejność dziecka w rodzinie, jednorodność płciowa rodzeństwa;
- b) stosunki uczuciowe w rodzinie (z rodzicami i rodzeństwem),
- c) interakcje z rodzeństwem,
- d) model zachowania agresywnego w rodzinie,
- e) zachęcanie do agresji przez rodziców,
- f) tolerowanie agresji przez rodziców,
- g) nagradzanie i karanie dziecka przez rodziców (wzmocnienia).

Dane te obrazują założenie, zgodnie z którym istnieje modyfikujący wpływ zmiennych charakteryzujących rodzinę na agresywność chłopców w wieku dorastania.

CHARAKTERYSTYKA RODZINY

Interpretacja informacji uzyskanych z wywiadu oparta jest na istotności różnic między skategoryzowanymi odpowiedziami chłopców w odniesieniu do poszczególnych rodzajów agresywności, a także poczucia winy tychże. W zamieszczonych tabelach uwzględniono wyłącznie te dane, które są istotne statystycznie ($p \leq 0,05$).

Spośród danych charakteryzujących rodzinę istotne znaczenie w kształtowaniu agresywności ma jej skład. Istotnie statystycznie większe są agresja pośrednia i uraza chłopców z rodzin sześćo-, ośmioosobowych, mniejsza zaś tam, gdzie w jej skład wchodzi cztery, pięć osób (dwoje rodziców plus dzieci) (tab. 1).

Jeśli chodzi o poczucie winy, to jest ono największe u jedynaków (rodzina trzyosobowa) – istotnie różne od poczucia winy chłopców z rodzin liczniejszych, tzn. z trójką lub czwórką dzieci. Kolejność dziecka w rodzinie (KDR) nie ma istotnego znaczenia dla jego agresywności, ma natomiast dla poczucia winy (tab. 2).

Najwyższe poczucie winy mają dzieci pierwrodne – wynik ten jest istotnie statystycznie wyższy od poczucia winy dzieci urodzonych jako piąte z kolei. Poza tym poczucie winy jest istotnie wyższe u jedynaków w odróżnieniu od chłopców, którzy mają siostrę lub siostry i brata, lub rodzeństwo dwupłciowe (tab. 2).

Tab. 1. Średnie ($\bar{x}$) skal agresywności lub poczucia winy (N i H) oraz istotności różnic (F) między nimi w odniesieniu do poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania wywiadu dotyczącego charakterystyki rodziny dorastających chłopców

The means ($\bar{x}$) of scales of aggression or sense of guilt (N and H) and of significance of differences (F) between them with regard to the particular categories of answers to the questions of the questionnaire, concerning the characteristics of the adolescent boys' families

Pytanie dotyczy: składu rodzin (SR)	$\bar{x}$ skali Npp dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi
Kategorie odpowiedzi (1–7): 1 – jedno dziecko w rodzinie pełnej 2 – dwoje dzieci w rodzinie pełnej 3 – troje dzieci itd.	2 7,909	6	2,522	.022	2 i 4, 3 i 4, 2 i 6
	5 8,100	6			
	3 8,458	6			
	1 8,667	6	3,362	.003	2 i 3, 2 i 4, 2 i 5, 2 i 7, 3 i 7
	4 10,342	6			
	7 15,000	6			
	6 18,000	6	2,300	.035	4 i 1, 4 i 3, 4 i 2
	$\bar{x}$ skali Urz	6			
	2 9,303				
	3 10,604				
	4 11,132				
	1 11,556				
	5 13,100				
	6 15,000				
	7 20,000				
$\bar{x}$ skali PW	6				
4 14,105					
3 14,594					
2 14,990					
5 15,000					
1 18,889					
6 24,000					
7 24,000					

STOSUNKI UCZUCIOWE W RODZINIE

Dokonana przez badanych chłopców ocena preferencji uczuciowych swojego ojca i matki istotnie różnicuje wielkość wskaźników takich rodzajów agresji, jak: ogólny stopień agresywności, agresja pośrednia i negatywizm oraz w przypadku stosunków uczuciowych matka–syn – agresja słowna (tab. 3). We wszystkich wymienionych przypadkach najniższe wskaźniki agresji otrzymują ci chłopcy, którzy uważają, iż ojciec lub matka kocha wszystkie dzieci jednakowo. Natomiast istotnie statystycznie wyższe wyniki agresji fizycznej otrzymali chłopcy, których ojcowie (według opinii synów) kochają najbardziej brata lub siostrę albo nie kochają nikogo. Ta ostatnia grupa ma też wysoki negatywizm.

Tab. 2. Średnie poczucia winy ($\bar{x}$) oraz istotności różnic (F) między nimi dla różnych kategorii odpowiedzi na pytania wywiadu

The means of the sense of guilt ($\bar{x}$) and of the significance of differences (F) between them for different categories of answers to the questions of the questionnaire

Pytanie dotyczy: kolejności dziecka w rodzinie	$\bar{x}$ skali PW dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi
Kategorie odpowiedzi (1–5):	5 11,429	4	2,312	.058	1 i 5
1 – pierwsze dziecko w rodzinie	4 14,651				
2 – drugie	3 14,909				
3 – trzecie itd.	2 14,967				
	1 18,889				
Jednorodności płciowej rodzeństwa	$\bar{x}$ skali PW	2	3,659	.027	3 i 1
1 – jedynie, brak rodzeństwa	3 14,506				
2 – rodzeństwo jednopłciowe (chłopcy)	2 15,329				
3 – rodzeństwo dwupłciowe	1 18,889				

Ogólny wskaźnik agresywności jest istotnie statystycznie wyższy u chłopców, w których ocenie ich ojcowie preferują uczuciowo ich brata.

Dane z wywiadu, mówiące o deklarowanej przez badanych chłopców identyfikacji z rodzicami (tab. 3), wskazują na to, że mają one znaczenie dla negatywizmu, urazy oraz drażliwości synów. Najwyższe wskaźniki tych rodzajów agresji uzyskiwali synowie identyfikujący się z ojcami, najniższe – z obojgiem rodziców.

W przypadku percepcji stosunków uczuciowych przez synów w diadzie matka–synowie (tab. 3) najwyższą agresję słowną oraz negatywizm mają synowie najbardziej kochani przez matkę, natomiast wysoką agresję słowną, pośrednią oraz ogólny wskaźnik agresywności mają ci, których matki preferują uczuciowo córkę. Wyniki te są istotnie statystycznie wyższe niż u chłopców matek kochających wszystkie dzieci jednakowo. Wysoki negatywizm mają synowie matek nie kochających nikogo, w odróżnieniu od tych dorastających chłopców, których matki kochają wszystkie dzieci.

Ocena stosunków uczuciowych w rodzinie nie kończy się na stwierdzeniu określonych relacji w diadach ojciec–syn i matka–syn. Należy ją uzupełnić informacjami o interakcjach badanych chłopców z rodzeństwem.

INTERAKCJE I STOSUNKI UCZUCIOWE Z RODZEŃSTWEM

Interesujące dane otrzymano rozpatrując różnice wyników między stosunkami emocjonalnymi rodzeństwa a agresją pośrednią, negatywizmem, draż-

Tab. 3. Średnie skal agresji i poczucia winy oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania dotyczące stosunków uczuciowych w rodzinie
The means of the scales of aggression and sense of guilt as well as of significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questions, concerning emotional relations in the family

Pytanie dotyczy: stosunku uczuciowego z ojcem	$\bar{x}$ skali Npp dla kat. odp. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi				
Kategorie odpowiedzi (0-5): 1 – ojciec najbardziej kocha mnie (o.b.) 2 – brata 3 – siostrę 4 – wszystkich 5 – rodzeństwo oprócz osoby badanej 0 – ojciec nie kocha nikogo	4 7,347	5	2,877	.015	2 i 4, 3 i 4, 0 i 4				
	1 8,870								
	0 9,151								
	3 9,958								
	5 15,000								
	$\bar{x}$ skali Ngt					5	2,363	.040	4 i 0
	4 13,474								
	1 15,217								
	3 15,480								
	2 15,542								
	0 15,860								
	5 18,000					5	2,511	.031	4 i 2
	$\bar{x}$ skali WOA								
	4 83,010								
	0 90,326								
1 92,696									
3 94,880									
2 96,353									
5 135,000									
Stosunku uczuciowego z matką kategorie odpowiedzi (0-4): 1 – matka najbardziej kocha mnie (o.b.) 2 – brata 3 – siostrę 4 – wszystkich 0 – nie kocha nikogo	$\bar{x}$ skali Nps	4	2,537	.041	4 i 3, 4 i 1				
	4 12,778								
	0 14,013								
	2 14,412								
	3 15,348								
Stosunku uczuciowego z matką kategorie odpowiedzi (0-4): 1 – matka najbardziej kocha mnie (o.b.) 2 – brata 3 – siostrę 4 – wszystkie dzieci 0 – nie kocha nikogo	$\bar{x}$ skali Nps	4	2,912	.022	4 i 3				
	4 7,611								
	0 8,861								
	2 9,235								
	1 9,593								
	3 10,522	4	2,949	.021	4 i 0, 4 i 1				
	$\bar{x}$ skali Ngt								
	4 13,602								
	2 15,353								
	0 15,696								
	3 15,913								
	1 16,148	4	2,448	.047	4 i 3				
	$\bar{x}$ skali WOA								
	4 84,213								
	0 89,177								
1 95,037									
2 96,059									
3 98,522									
Identyfikacja z rodzicami kategorie odpowiedzi (0-3): 1 – identyfikacja z ojcem 2 – z matką 3 – z obojgiem rodziców 0 – z nikim	$\bar{x}$ skali Ngt	3	3,304	.021	3 i 1				
	3 13,239								
	2 15,117								
	1 15,473								
	0 16,235					3	2,642	.050	3 i 1
	$\bar{x}$ skali Urz								
	3 9,373								
	0 9,471								
	2 10,357								
	1 11,100	3	2,807	.040	3 i 1				
	$\bar{x}$ skali Drl								
	3 14,119								
	0 14,235								
	2 15,100								
	1 16,354								

Tab. 4. Średnie skal agresji i poczucia winy chłopców oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania dotyczące stosunków uczuciowych z rodzeństwem
The means of the scales of the boys' aggression and sense of guilt as well as of significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questions, concerning emotional relations with the siblings

Pytanie dotyczy: stosunku uczuciowego chłopców z rodzeństwem	$\bar{x}$ skali Npp dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi	
Kategorie odpowiedzi (0–5): 1 – bardzo serdeczne 2 – dosyć serdeczne 3 – umiarkowanie, przeciętnie serdeczne 4 – mało serdeczny, raczej obojętny 5 – raczej niechętny, a nawet wrogi 0 – brak rodzeństwa (jedynacy)	0 5,833	5	3,750	.003	1 i 3, 1 i 2, 1 i 4, 0 i 4	
	1 6,729					
	3 8,696					
	2 8,930					
	5 9,800					
	4 11,000	$\bar{x}$ skali Ngt	5	3,770	.003	1 i 2, 1 i 4, 0 i 4, 5 i 4, 3 i 4, 2 i 4
	0 13,167					
	1 13,292					
	5 14,400					
	3 14,420					
	2 15,240					
	4 18,667	$\bar{x}$ skali Dri	5	2,567	.027	1 i 2, 1 i 4, 1 i 5
	1 13,292					
	3 15,056					
	0 15,500					
	2 15,910					
	4 16,667	$\bar{x}$ skali WOA	5	2,549	.028	1 i 3, 1 i 2, 1 i 4
	1 78,917					
	0 82,500					
	3 89,188					
2 91,250						
3 97,100	$\bar{x}$ skali PW	5	3,660	.003	4 i 2, 4 i 3, 4 i 1, 4 i 5, 4 i 0	
4 11,524						
2 14,840						
3 14,870						
1 15,542						
5 17,500						
0 19,333						

liwością oraz ogólnym wskaźnikiem agresywności, a także poczuciem winy badanych chłopców (tab. 4). Najniższe wyniki wymienionych skal agresji mają chłopcy, których stosunek z rodzeństwem określić można jako bardzo serdeczny.

Tab. 5. Średnie skal agresji i poczucia winy chłopców oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania dotyczące interakcji chłopców z rodzeństwem
 The means of the scales of the boys' aggression and sense of guilt as well as of significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questions, concerning interactions between the boys and their siblings

Pytanie dotyczy: zgadzania się z rodzeństwem	$\bar{x}$ skali PW dla kat. odp. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi
Kategorie odpowiedzi (0-5): 1 – zgadzam się całkowicie 2 – dość często 3 – czasami 4 – rzadko 5 – bardzo rzadko 0 – nie mam rodzeństwa	2 13,868 4 14,625 3 14,937 5 15,100 1 17,057 0 19,333	5	3,097	.010	2 i 1, 2 i 0, 3 i 1
Kłótni z rodzeństwem. Kategorie odpowiedzi (0-5): 1 – bardzo często, prawie zawsze 2 – często 3 – czasami 4 – rzadko 5 – bardzo rzadko, nigdy 0 – nie mam rodzeństwa (jedyacy)	$\bar{x}$ skali Nps 5 11,721 4 13,129 0 13,167 3 14,051 1 15,190 2 15,818	5	3,359	.006	5 i 3, 5 i 1, 5 i 2, 4 i 2
	$\bar{x}$ skali Npp 0 5,833 5 6,698 4 8,064 1 8,857 3 8,936 2 10,773	5	4,618	.000	0 i 2, 5 i 2, 5 i 3, 4 i 2, 3 i 2
	$\bar{x}$ skali Ngt 5 13,023 0 13,167 4 14,516 3 14,859 1 16,048 2 16,750	5	2,810	.017	5 i 1, 5 i 2, 4 i 2
	$\bar{x}$ skali Dri 5 12,767 4 14,726 1 15,143 0 15,500 3 16,218 2 17,159	5	3,773	.003	5 i 3, 5 i 2, 4 i 2
	$\bar{x}$ skali WOA 5 76,744 0 82,500 4 86,952 3 90,564 1 91,667 2 100,682	5	4,243	.001	5 i 3, 5 i 1, 5 i 2, 4 i 2, 3 i 2
	$\bar{x}$ skali Npp 0 5,833 5 7,577 4 8,326 3 8,692 2 8,927 1 12,400	5	3,361	.006	0 i 1, 5 i 1, 4 i 1, 3 i 1, 2 i 1
	$\bar{x}$ skali Urz 5 9,481 0 9,500 4 10,143 3 10,275 2 10,902 1 13,333	5	2,425	.036	5 i 1, 4 i 1, 3 i 1, 2 i 1
$\bar{x}$ skali Dri 5 13,596 4 14,816 0 15,500 2 15,829 3 15,835 1 18,467	5	2,508	.031	5 i 3, 5 i 1, 4 i 1	
$\bar{x}$ skali WOA 5 80,500 0 82,500 4 86,939 3 90,429 2 93,610 1 106,467	5	3,070	.010	5 i 3, 5 i 2, 5 i 1, 4 i 1, 3 i 1	
Bójek z rodzeństwem. Kategorie odpowiedzi (0-5): 1 – bardzo często, prawie zawsze 2 – dość często 3 – czasami 4 – rzadko 5 – bardzo rzadko, nigdy 0 – nie mam rodzeństwa (jedyacy)	$\bar{x}$ skali Npp 0 5,833 5 7,577 4 8,326 3 8,692 2 8,927 1 12,400	5	3,361	.006	0 i 1, 5 i 1, 4 i 1, 3 i 1, 2 i 1
$\bar{x}$ skali Urz 5 9,481 0 9,500 4 10,143 3 10,275 2 10,902 1 13,333	5	2,425	.036	5 i 1, 4 i 1, 3 i 1, 2 i 1	
$\bar{x}$ skali Dri 5 13,596 4 14,816 0 15,500 2 15,829 3 15,835 1 18,467	5	2,508	.031	5 i 3, 5 i 1, 4 i 1	
$\bar{x}$ skali WOA 5 80,500 0 82,500 4 86,939 3 90,429 2 93,610 1 106,467	5	3,070	.010	5 i 3, 5 i 2, 5 i 1, 4 i 1, 3 i 1	

Tab. 6. Średnie skal agresji chłopców oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania wywiadu odnośnie do reakcji rodziców na sprzeciw
 The means of the scales of the boys' aggression and significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questions of the questionnaire with regard to the parents' reaction to the objection

Pytanie dotyczy: reakcji ojca na sprzeciw	$\bar{x}$ skali Npf dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi
Kategorie odpowiedzi (1–5): 1 – zawsze ustępuje, nie reaguje agresywnie 2 – przeważnie ustępuje, rzadko reaguje agresywnie 3 – czasami reaguje agresywnie, czasami nie 4 – raczej (przeważnie) reaguje agresywnie 5 – bardzo często reaguje agresywnie	2 11,339	4	3,273	.012	2 i 3
	1 13,919				
	3 14,308				
	4 14,483				
	5 15,833				
	$\bar{x}$ skali Ngt	4	3,024	.018	2 i 5
	2 13,186				
	1 14,838				
	4 15,207				
	3 15,282				
	5 18,000				
	$\bar{x}$ skali Npp	4	3,271	.012	2 i 4
	2 7,051				
	1 8,649				
	3 8,769				
4 9,931					
5 10,833					
$\bar{x}$ skali WOA	4	3,261	.012	2 i 3	
2 79,390					
1 89,811					
3 91,249					
4 93,345					
5 101,250					
Reakcji matki na sprzeciw. Kategorie odpowiedzi (1–5): (jak wyżej)	$\bar{x}$ skali Ngt	4	4,147	.003	1 i 5, 3 i 5
1 13,260					
3 14,382					
4 15,000					
2 15,470					
5 19,454					

Niskie są także agresja słowna i negatywizm u jedynaków, którzy mają wysokie poczucie winy. Wyniki te są istotnie różne od wyników chłopców z rodzeństw mało serdecznych, raczej wrogich.

Wynik agresji pośredniej w przypadku gdy występuje w rodzinie mało serdeczny i umiarkowanie serdeczny oraz obojętny stosunek chłopców z rodzeństwem jest istotnie statystycznie różny od wyniku agresji pośredniej chłopców z rodzin, w których panują bardzo serdeczne stosunki między rodzeństwem,

Tab. 7. Średnie skal agresji chłopców oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania wywiadu dotyczące modelowania zachowań agresywnych przez rodziców

The means of the scales of the boys' aggression and of significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questionnaire, concerning modelling of aggressive behaviour of boys by parents

Pytanie dotyczy: nieporozumień i kłótni między rodzicami	$\bar{x}$ skali WOA dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi
Kategorie odpowiedzi (1–5): 1 – bardzo rzadko, nigdy 2 – rzadko, są na ogół zgodni 3 – czasami 4 – często 5 – bardzo często, są niezgodni	1 83,467 2 89,852 3 90,076 4 97,619 5 120,000	4	2,670	.033	1 i 4, 1 i 5
Zgodności pożycia rodziców. Kategorie odpowiedzi (1–5): (jak wyżej)	$\bar{x}$ skali Npf 2 12,690 1 13,247 4 15,400 5 15,400 3 15,431	4	2,430	.048	2 i 3
	$\bar{x}$ skali Ngt 2 13,990 1 14,296 3 16,465 5 16,600 4 17,700	4	3,426	.009	2 i 3
	$\bar{x}$ skali WOA 2 85,540 1 86,111 5 94,200 3 96,241 4 102,300	4	2,617	.036	2 i 3, 1 i 3

a także jedynaków. Negatywizmowi chłopców sprzyja mało serdeczny, raczej obojętny stosunek z rodzeństwem, przewyższający istotnie negatywizm jedynaków oraz chłopców z rodzin o bardziej pozytywnych stosunkach z rodzeństwem. Drażliwość i agresywność ogólna są niskie u chłopców, którzy są w bardzo serdecznych stosunkach ze swoim rodzeństwem, w przypadku gorszych stosunków – są wyższe (tab. 4).

Odmienne mechanizmy regulują wysokość poczucia winy chłopców – najniższe jest ono w rodzinach, w których stosunki z rodzeństwem są mało serdeczne, raczej obojętne, natomiast istotnie wyższe są u chłopców, którzy pozostają w bardzo serdecznych stosunkach z rodzeństwem, a najwyższe u jedynaków.

Tab. 8. Średnie skali agresji i poczucia winy chłopców oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania wywiadu dotyczące zachęcania do agresji przez rodziców

The means of the scales of the boys' aggression and sense of guilt as well as of significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questionnaire, concerning encouraging them by parents to be aggressive

Pytanie dotyczy: częstości zachęcania do agresji przez ojca	$\bar{x}$ skali Npf dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	P	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi
Kategorie odpowiedzi (1-5): 1 - nigdy nie zachęca 2 - przeważnie nie zachęca 3 - zachęca w sposób umiarkowany 4 - przeważnie zachęca 5 - zawsze zachęca	1 12,444	4	2,256	.049	1 i 3
	2 13,053				
	4 14,846				
	3 14,934				
	5 16,600				
	$\bar{x}$ skali Nps	4	3,140	.009	2 i 4, 2 i 5, 3 i 5, 1 i 5
	2 12,813				
	3 13,295				
	1 13,963				
	4 15,461				
	5 18,800				
	$\bar{x}$ skali Npp	4	2,938	.015	2 i 4, 2 i 5, 1 i 5, 3 i 5
	2 77,800				
	1 8,333				
	3 8,475				
	4 10,308				
5 12,000					
$\bar{x}$ skali WOA	4	2,434	.035	2 i 5, 1 i 5	
2 85,307					
1 86,469					
3 89,820					
4 97,500					
5 106,100					
Częstość zachęcania do agresji przez matkę. Kategorie odpowiedzi (1-5): (jak wyżej)	$\bar{x}$ skali Npf	4	2,182	.057	2 i 4, 1 i 4
	2 12,867				
	1 13,051				
	3 14,711				
	4 16,294				
	5 18,500				
	$\bar{x}$ skali Nps	4	3,595	.004	2 i 4, 2 i 5, 1 i 5, 3 i 5, 4 i 5
	2 12,506				
	1 13,938				
	3 14,365				
	4 15,882				
	5 21,500				
	$\bar{x}$ skali Ngf	4	2,173	.058	1 i 3, 1 i 5, 2 i 5
	1 14,082				
	4 14,412				
	2 14,807				
	3 15,961				
	5 20,500				
	$\bar{x}$ skali WOA	4	2,461	.034	1 i 4, 2 i 4
	1 85,857				
2 86,554					
3 92,308					
4 101,323					
5 110,500					
$\bar{x}$ skali PW	4	2,437	.035	5 i 3, 5 i 2, 5 i 4, 5 i 1, 3 i 1	
5 8,500					
3 13,981					
2 14,687					
4 15,059					
1 15,867					

Tab. 9. Średnie skal agresji chłopców oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania wywiadu dotyczące tolerowania agresji chłopców wobec rodziców przez ojców i matki

The means of the scales of the boys' aggression and sense of guilt as well as of significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questionnaire, concerning toleration of the boys' aggression towards their parents by their fathers and mothers

Pytanie dotyczy: karania (lub nie) za agresję w stosunku do siebie przez ojca	$\bar{x}$ skali Urz dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi
Kategorie odpowiedzi (0-5): 1 – zawsze, bardzo często karze 2 – często karze 3 – czasami karze, czasami nie 4 – rzadko karze 5 – niezwykle rzadko karze, nigdy nie karze 0 – nie zachowuję się agresywnie w stosunku do rodziców (O lub M)	0 6,692 2 9,830 4 10,220 5 10,542 3 10,901 1 11,276	5	2,791	.018	0 i 3, 0 i 1
Karania (lub nie) za agresję w stosunku do siebie przez matkę. Kategorie odpowiedzi (0-5): (jak wyżej)	$\bar{x}$ skali PdJ 0 9,000 1 11,621 2 12,167 3 12,217 5 13,260 4 13,510	5	2,494	.032	0 i 4
	$\bar{x}$ skali Urz 0 6,937 2 9,958 3 10,458 5 10,630 1 11,034 4 11,137	5	2,804	.017	0 i 3, 0 i 1, 0 i 4
	$\bar{x}$ skali WOA 0 1,625 3 1,928 1 2,034 5 2,037 2 2,042 4 2,176	5	2,792	.018	0 i 4

Wysokie są również u chłopców o niechętnych, wrogich stosunkach z rodzeństwem (tab. 4).

Rozpatrywano także interakcje dorastających chłopców z rodzeństwem (zgadzanie się, kłótnie, bójki) oraz ich agresję. Bezpośrednim kryterium pomiaru

Tab. 10. Średnie skal agresji chłopców oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania wywiadu dotyczące tolerowania agresji wobec rodzeństwa oraz aprobowania agresywnego wzoru zachowań chłopców przez rodziców

The means of the scales of the boys' aggression and significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questionnaire, concerning toleration of their aggression towards their siblings and approval of the model of aggressive behaviour of the boys by their parents

Pytanie dotyczy: tolerowania agresji chłopców w stosunku do rodzeństwa	$\bar{x}$ skali Npp dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi	
Kategorie odpowiedzi (0-5): 1 – zawsze, bardzo często 2 – często 3 – czasami 4 – rzadko 5 – bardzo rzadko, nigdy 0 – nie występuje agresja w kontaktach z rodzeństwem	0 5,000	5	5,664	.000	0 i 4, 0 i 3, 0 i 1, 0 i 2, 5 i 4, 5 i 3, 5 i 2	
	5 7,422					
	4 9,153					
	3 10,225					
	1 11,000					
	2 11,538					
	$\bar{x}$ skali Drl	5 14,034	5	2,973	.013	5 i 4, 5 i 3, 5 i 2
		0 14,714				
		1 15,333				
		4 16,333				
		3 16,550				
		2 17,846				
	$\bar{x}$ skali WOA	0 75,429	5	2,877	.015	5 i 4, 5 i 3
		5 83,560				
		4 93,097				
3 95,175						
1 96,333						
2 99,692						
Aprobata agresywnego wzoru zachowań chłopców przez rodziców. Kategorie odpowiedzi (0-5): 1 – nigdy nie aprobuja 2 – na ogół nie aprobuja 3 – czasem aprobuja, czasem nie 4 – na ogół stawiają wzory zachowań agresywnych 5 – prawie zawsze lub zawsze stawiają wzory agresywne 0 – inne możliwości (np. nie jestem agresywny)	$\bar{x}$ skali Npf	1 12,715	5	3,728	.003	1 i 3, 2 i 3
		2 13,418				
		5 13,500				
	$\bar{x}$ skali Npp	4 13,571	5	4,289	.001	1 i 3, 1 i 5
		0 15,500				
		3 17,24				
		1 7,615				
		2 8,940				
	$\bar{x}$ skali Urz	4 9,214	5	3,926	.002	1 i 3
		3 10,297				
		0 11,000				
		5 14,750				
		1 9,315				
	$\bar{x}$ skali Drl	0 11,000	5	2,671	.023	1 i 2, 1 i 3
		2 11,000				
4 11,571						
3 12,108						
5 13,000						
1 14,269						
$\bar{x}$ skali WOA	4 15,714	5	3,480	.005	1 i 3	
	2 16,164					
	3 16,703					
	0 18,500					
	5 20,000					
	1 83,723					
2 90,776						
4 90,929						
0 99,500						
3 100,568						
5 111,500						

Tab. 11. Średnie skal agresji chłopców oraz istotności różnic między średnimi dla poszczególnych kategorii odpowiedzi na pytania wywiadu dotyczące karania za agresję synów przez rodziców
The means of the scales of the boys' aggression and of significance of differences between the means for the particular categories of answers to the questions concerning punishing sons by parents for being aggressive

Pytanie dotyczy: częstości stosowania kar fizycznych przez rodziców	$\bar{x}$ skali Npf dla kat. odp. kat. $\bar{x}$	df	F	p	Różnice dotyczą $\bar{x}$ dla kat. odpowiedzi
Kategorie odpowiedzi (1-5): 1 - nie stosują kar fizycznych 2 - rzadko karzą, na ogół nie stosują kar fizycznych 3 - czasami biją 4 - często, przeważnie stosują kary fizyczne 5 - bardzo często, zawsze stosują kary fizyczne	5 9,000	4	2,961	.020	1 i 3
	1 12,192				
	2 13,815				
	4 15,600				
	3 15,853				
	$\bar{x}$ skali Npp	4	2,468	.045	1 i 3
	1 7,500				
	5 8,000				
	2 8,659				
	3 9,941				
	4 10,800				
	$\bar{x}$ skali Pdj	4	3,971	.004	5 i 4, 5 i 3
	5 4,000				
	1 11,836				
	2 12,000				
4 14,400					
3 14,412					
$\bar{x}$ skali Urz	4	2,610	.036	1 i 3, 1 i 4	
1 9,260					
5 10,000					
2 10,518					
3 11,500					
4 12,500					
$\bar{x}$ skali WOA	4	3,503	.008	1 i 3, 1 i 4, 2 i 3, 2 i 4	
5 1,500					
1 1,890					
2 1,993					
3 2,206					
4 2,400					
Sposób karania synów przez rodziców. Kategorie odpowiedzi (0-3): 0 - nie karzą 1 - stosują kary słowne 2 - stosują ograniczenia 3 - stosują kary fizyczne	$\bar{x}$ skali Npp	3	4,803	.003	1 i 3, 2 i 3
	0 6,500				
	1 8,000				
	2 8,884				
	3 11,714				
	$\bar{x}$ skali Pdj	3	3,864	.010	0 i 3
	0 7,000				
	1 11,797				
	2 12,907				
	3 14,333				
	$\bar{x}$ skali Urz	3	3,455	.017	0 i 3, 1 i 3
	0 8,250				
	1 10,112				
	2 12,907				
	3 14,333				
$\bar{x}$ skali Dri	3	3,031	.030	0 i 3	
0 8,500					
1 15,196					
2 15,430					
3 17,095					
$\bar{x}$ skali WOA	3	4,702	.003	0 i 3, 1 i 3, 2 i 3	
0 1,500					
1 1,951					
2 2,023					
3 2,381					

tych interakcji są odpowiedzi na pytania wywiadu na wymienione wcześniej tematy (tab. 5).

Zgadzenie się z rodzeństwem nie różnicuje wyników resywności dorastających chłopców, a ich poczucia winy. Okazuje się, że wysokie poczucie winy mają jedynacy oraz chłopcy całkowicie zgadzający się ze swoim rodzeństwem i jest ono istotnie wyższe w porównaniu z poczuciem winy chłopców, którzy czasami albo dość często zgadzają się z rodzeństwem.

Ważna dla nasilenia agresywności chłopców jest częstość występowania kłótni z rodzeństwem, różnicująca agresję słowną, pośrednią, negatywizm, drażliwość oraz ogólny wskaźnik agresywności. Podwyższenie agresji słownej i negatywizmu widoczne jest wówczas, gdy występują bardzo częste i częste kłótnie między rodzeństwem, a obniżenie – gdy są bardzo rzadkie i rzadkie. Pośrednia agresja jest istotnie wyższa u chłopców często kłócących się z rodzeństwem, niższa, gdy kłótnie mają miejsce rzadko i bardzo rzadko. U jedynaków agresja pośrednia jest najniższa.

Ogólnie można stwierdzić, iż agresja chłopców jest wyższa, gdy występują bardzo częste i częste kłótnie chłopców z rodzeństwem, a niższa, gdy są bardzo rzadkie i rzadkie (różnice wysoce istotne statystycznie – tab. 5). Częstość kłótni z rodzeństwem istotnie różnicuje agresję słowną, pośrednią, negatywizm, drażliwość oraz ogólnie agresywność chłopców w wieku dorastania na wysokim poziomie istotności. Okazuje się, że także częstość bójek z rodzeństwem istotnie różnicuje ogólną agresywność, agresję pośrednią, urazę i drażliwość badanych chłopców. Najwyższą agresję pośrednią oraz urazę obserwuje się w rodzinach, w których występuje bardzo często bicie się z rodzeństwem, istotnie różniące się od wyników chłopców rzadziej (bardzo rzadko, rzadko, czasami i dość często) wdających się w bójki z rodzeństwem, a także jedynaków (tylko agresja pośrednia). Drażliwość chłopców jest istotnie wyższa w przypadku, gdy bójki z rodzeństwem są bardzo częste i czasami, odmiennie niż gdy są one rzadkie i bardzo rzadkie.

Nasilenie agresji różnicują więc głównie sytuacje rodzinne, cechujące się bardzo i dość częstymi bójkami dorastających chłopców z rodzeństwem w porównaniu z rodzinami, gdzie odbywa się to bardzo rzadko i rzadko (tab. 5).

MODEL ZACHOWANIA AGRESYWNego W RODZINIE

W zakresie modelowania agresji u chłopców przez rodziców jako bezpośrednie kryterium pomiaru posłużyła odpowiedź chłopców na pytanie wywiadu dotyczące reakcji ojca i matki na sprzeciw (tab. 6).

W przypadku ojca – reakcja agresywna lub nieagresywna na sprzeciw ma istotne statystycznie znaczenie w kształtowaniu agresji fizycznej, pośredniej, negatywizmu oraz ogólnej agresywności chłopców.

Agresja fizyczna synów jest istotnie statystycznie wyższa, gdy w zachowaniu ojca występują czasami reakcje agresywne (na sprzeciw), w odróżnieniu od rzadkiego prezentowania tych reakcji. Agresja pośrednia jest wyższa, kiedy ojciec agresywnie reaguje na sprzeciw, niższa w przypadku ustępowania lub występowania rzadkich reakcji agresywnych ojca.

Negatywizm jest istotnie większy u chłopców, których ojcowie, gdy im się ktoś sprzeciwi, nie ustępują i bardzo często reagują agresywnie. Natomiast jest niższy u chłopców, mających ojców przeważnie ustępujących, rzadko reagujących agresywnie. Nasuwa się stwierdzenie, iż ojcowie ustępujący i czasami reagujący agresywnie na sprzeciw kształtują u chłopców agresywność na wyższym poziomie w porównaniu z chłopcami ojców ustępujących, rzadko reagujących agresywnie (tab. 6).

Matki nieustępliwe, bardzo często reagujące agresywnie na sytuacje sprzeciwu, istotnie podwyższają negatywizm swoich synów w odróżnieniu od chłopców, których matki ustępują, nigdy nie reagują agresywnie albo robią to czasami (tab. 6). Okazuje się, że prezentowany przez rodziców model zachowania agresywnego wobec siebie wzajemnie nie ma istotnego znaczenia dla agresywności dorastających synów.

Dostarczanie przez rodziców modelu zachowań agresywnych przez prezentowanie agresji słownej (częstość występowania nieporozumień, kłótni) istotnie różnicuje ogólny poziom agresywności ich synów – podwyższa ją sytuacja rodzinna, w której często i bardzo często są nieporozumienia i kłótnie, a rodzice są bardzo niezgodni w przeciwieństwie do rodziców zgodnych, raczej nie kłócących się (istotnie statystycznie niższa agresywność ogólna).

Istotnie różna dla agresywności chłopców jest także ocena zgodności pożycia rodziców przez ich synów (tab. 7), różnicująca agresję fizyczną, negatywizm oraz agresywność ogólną.

Największe, istotne statystycznie różnice zauważono w przypadku agresji fizycznej, negatywizmu, a także agresywności ogólnej chłopców, których rodzice czasami kłócą się i są niezbyt zgodni (wyższe wskaźniki) w porównaniu z synami rodziców o pożyciu na ogół udanym, gdzie nieporozumienia są rzadkie (niskie wskaźniki). Agresywności ogólnej sprzyjają ponadto niezbyt zgodni, czasami kłócący się rodzice w przeciwieństwie do zgodnych, nie kłócących się (tab. 7).

ZACHĘCANIE DO AGRESJI PRZEZ RODZICÓW

Bezpośrednim kryterium pomiaru zachęcania do agresji są odpowiedzi chłopców na pytania wywiadu dotyczące częstości takich zachowań zarówno u ojców, jak i matek (tab. 8). Częstość zachęcania do agresji syna przez ojca różnicuje istotnie statystycznie agresję fizyczną, słowną oraz agresywność ogólną dorastających chłopców. Istotnie niższa jest agresja fizyczna synów mających

ojców umiarkowanie zachęcających do agresji od agresji fizycznej chłopców, których ojcowie nie zachęcają do agresji i każą ustępować (tab. 8).

Agresja słowna oraz pośrednia jest wyższa u chłopców, których ojcowie zdecydowanie albo czasami zachęcają do agresji, niższa gdy ojcowie w ogóle lub przeważnie do niej nie zachęcają. Ogólnie agresywność chłopców dorastających jest potęgowana przez zachowanie ojca zawsze zachęcające do agresji, w przeciwieństwie do postaw ojcowskich – nigdy lub przeważnie nie zachęcających (istotnie niższy wskaźnik agresywności ogólnej synów).

Częstość zachęcania do agresji synów przez matkę ma znaczenie dla agresji fizycznej, słownej, negatywizmu, ogólnego poziomu agresywności, ale także poczucia winy (tab. 8). Agresji fizycznej oraz agresywności ogólnej sprzyjają zachowania matki przeważnie zachęcającej do agresji, w odróżnieniu od zachowań nigdy i przeważnie nie zachęcających synów do tego typu zachowań. Agresja słowna jest istotnie wyższa u synów, których zachowanie matek zawsze i przeważnie zachęca do agresji, natomiast niższa, gdy zachowania nigdy oraz przeważnie nie zachęcają do agresji, a nawet umiarkowanie do niej zachęcają (różnice wysoce istotne statystycznie). Negatywizm chłopców jest istotnie wyższy przy ciągłym zachęcaniu synów przez matki do agresji, w odróżnieniu od zachowań przeciwnych agresji, nie zachęcających (tab. 8).

Znacząca dla poziomu poczucia winy dorastających synów jest częstość zachęcania ich przez matki do agresji. Istotnie wyższe wyniki występują wówczas, gdy matki nigdy albo przeważnie nie zachęcają do agresji, a nawet umiarkowanie oraz przeważnie do niej zachęcające. Istotnie niższe poczucie winy synów występuje, gdy zachowania matek zawsze zachęcają do agresji (tab. 8).

TOLEROWANIE AGRESJI SYNÓW PRZEZ RODZICÓW

Bezpośrednim kryterium pomiaru tolerowania przez rodziców agresji chłopców w wieku dorastania jest odpowiedź synów na pytania wywiadu związane z tolerowaniem agresywnego zachowania wobec siebie (czyli rodziców) przez ojca i matkę (tab. 9).

Tolerowanie agresji synów w stosunku do siebie przez ojca i matkę istotnie różnicuje urazę chłopców. Sprzyja jej karanie (zawsze lub czasami) za agresję (w przypadku matek także rzadkie karanie), w odróżnieniu od reakcji nieagresywnych rodziców jako odpowiedź na agresję chłopców wobec matek lub ojców, obniżających urazę.

W diadzie matka–synowie częstość karania matki za agresję syna skierowaną na nią różnicuje podejrzliwość oraz agresywność ogólną chłopca. Wzmaga je rzadkie karanie za takie zachowanie przez matki, w przeciwieństwie do sytuacji, gdy zachowania agresywne synów w stosunku do własnych matek nie mają w ogóle miejsca (istotnie statystycznie niższe podejrzliwość i agresywność ogólna).

Innym kryterium tolerowania agresji przez rodziców jest jej aprobatą u synów w stosunku do rodzeństwa. Ma to istotne znaczenie dla nasilenia agresji pośredniej, drażliwości i ogólnej agresywności chłopców (tab. 10). Aprobata przez rodziców agresji synów w sytuacjach, kiedy rodzice pozwalają (bardzo często, często lub czasami) na agresję, podwyższają agresję pośrednią w odróżnieniu od nieaprobowania i rzadkiego pozwalania na agresję (różnica wysoce istotna statystycznie). Niewielkie różnice w postępowaniu rodziców istotnie różnicują kształtowanie się agresji pośredniej chłopców. Drażliwość i agresywność są niższe przy zdecydowanym nieaprobowaniu przez rodziców agresji w stosunku do rodzeństwa, w odróżnieniu od rzadkiego czy częstego pozwalania na agresję (tab. 10).

O tolerowaniu agresji możemy dowiedzieć się także dzięki odpowiedzi na pytanie dotyczące aprobaty agresywnego wzoru zachowań synów przez rodziców (tab. 10). Aprobata taka różnicuje istotnie agresję fizyczną, pośrednią, urazę, drażliwość czy agresywność ogólną chłopców. Wszystkie wymienione rodzaje agresji są wyższe przy aprobowaniu czasami przez rodziców agresywnego wzoru zachowań, niższe – gdy występuje zdecydowane nieaprobowanie.

Agresja fizyczna jest niższa, gdy rodzice prezentują nieagresywny wzór zachowań. Agresja pośrednia jest wyższa przy stałym stawianiu synom agresywnego wzoru zachowań. W przypadku drażliwości jest istotnie wyższa, gdy występuje prezentowanie na ogół agresywnego wzoru zachowań swoim synom, niższa – w przypadku dezaprobaty przez matki i ojców agresywnego wzoru zachowań chłopców (tab. 10).

NAGRADZANIE I KARANIE DZIECKA PRZEZ RODZICÓW

Zgodnie z wynikami badań nie występuje istotnie statystyczna zależność między częstością nagradzania chłopców przez ojca i matkę a agresywnością tychże chłopców. Bezpośrednim kryterium pomiaru karania syna przez rodziców jest odpowiedź na pytania wywiadu związane z częstością stosowania kar fizycznych oraz sposobu karania synów przez rodziców (tab. 11).

Częstość karania fizycznego synów przez rodziców istotnie różnicuje agresję fizyczną, pośrednią, podejrzliwość, urazę oraz ogólny stopień agresywności chłopców (tab. 11). Agresja fizyczna, pośrednia oraz uraza jest istotnie wyższa w przypadku stosowania przez rodziców czasami (w przypadku urazy także często) kar fizycznych, niższa zaś, jeśli rodzice jej nie stosują.

Podejrzliwość jest wysoka przy bardzo częstym stosowaniu kar fizycznych w odróżnieniu od stosowania ich częstego lub czasami – takie wzmocnienie ujemne obniża istotnie podejrzliwość chłopców.

Otrzymane wyniki pozwalają na stwierdzenie, że agresywność jest w wysokim stopniu różnicowana przez częstość stosowania w wychowaniu rodzicielskim kar

fizycznych. Nasila ją stałe i częste karanie fizyczne synów, natomiast obniża agresywność chłopców niestosowanie w ogóle kar fizycznych, a także stosowanie ich sporadycznie.

Sposób karania synów przez rodziców, a przede wszystkim stosowanie w wychowaniu głównie kar fizycznych ma istotne znaczenie dla agresji pośredniej, podejrzliwości, urazy, drażliwości oraz ogólnej agresywności chłopców (tab. 11).

Niestosowanie lub ograniczenie do minimum kar różnicuje podejrzliwość, urazę, drażliwość i ogólną agresywność chłopców. Ponadto mniej lub bardziej dotkliwe są kary rodzicielskie, które także różnicują agresję synów.

Zaprezentowana analiza konfrontująca poziom i rodzaje agresywności ze spostrzeganą przez dorastających chłopców sytuacją rodzinną w wielu jej aspektach potwierdziła rolę subiektywnych warunków wychowawczych w różnicowaniu agresywności (Bandura, Walters 1963, Trela 1979, Wójcik 1977). Szczupłość opracowania nie pozwala rozwinąć tematu badań pokrewnych, wymienionych jedynie w tym miejscu.

Zgodnie z teorią społecznego uczenia się różnorodne sytuacje społeczne – w tym przypadku percepcyjne wskaźniki sytuacji rodzinnej mogą istotnie różnicować agresywność dorastającego chłopca. Sytuacje wychowawcze między rodzicami a dziećmi dają ogromne możliwości naśladowania, modelowania zachowań agresywnych i identyfikacji z modelem. Znalazło to odbicie w prezentowanych wynikach badań, które są zbieżne z analizami innych autorów (Braun-Gałkowska 1985, Bandura, Walters 1963, Bronfenbrenner 1976, Brzozowski 1988, Frączek 1975, 1986, Kirwil 1991, Pawłowska 1991, Piekarska 1991, Pospiszyl 1970, Trela 1979, Wolińska 1992, Wójcik 1977, Ziemska 1986).

Efektywność modelowania zależy zarówno od cech przedmiotu modelowania, jak i cech modelu oraz czynników sytuacyjnych – w tym wypadku spostrzeganej przez dorastających sytuacji rodzinnej. Szczególnie ważny jest aspekt emocjonalno-uczuciowy funkcjonowania systemu rodzinnego: więź uczuciowa między członkami rodziny oraz identyfikacja dziecka z rodzicami sprzyjają niewątpliwie uczeniu się obserwowanych wzorów zachowań w trakcie interakcji wewnątrzrodziny (Piekarska 1991, Pospiszyl 1989). Zachowanie prezentowane przez osobę znaczącą (rodzica) jest łatwiej przyswajane przez obserwowanego (dziecko), tym bardziej gdy model jest kompetentny w zakresie przejawianej aktywności (np. agresja) lub tak percepcyjny, dysponuje środkami materialnymi i systemem wzmocnień, a skutki jego działalności są aprobowane w danej grupie – rodzinie. Ponadto większą efektywność wychowawczą daje w rodzinie prezentowanie wpajanych zachowań przez kilka modeli (np. oboje rodziców, rodzeństwo, dziadków), maksymalizujące siłę oddziaływania czy preferowanie zachowań zgodnych z działalnością własnej czy idealnej grupy. Istotną rolę socjalizacyjną odgrywają więc wzmocnienia społeczne oraz cele realizowane przez członków rodziny, decydujące o efektach wychowawczych jednostek.

Przedstawione badania sugerują, że jeśli w rodzinie bardzo często występują niepofozumienia i kłótnie, bójkę z rodzeństwem, a jednocześnie dorastające dzieci nie czują się kochane i w postawach rodzicielskich pojawiają się zachowania zachęcające do agresji bądź ją tolerujące, połączone z częstym i dotkliwym karaniem dorastających chłopców, będącym także modelem zachowań agresywnych – jest duże prawdopodobieństwo przejawiania agresywności u tych chłopców.

Pomimo ważności oddziaływań wewnątrzrodzinnych dla rozwoju i funkcjonowania jednostki nie należy pomijać znaczenia innych systemów (np. rówieśniczego, szkolnego) oraz łącznych efektów międzysystemowych (Bronfenbrenner 1976, 1979, Denter 1984). Te wielostronne interakcje pozwalają jednostce (dorastającemu chłopcu) gromadzić różnorodne doświadczenia indywidualne, których rolę jako potencjalnego źródła agresywności dzieci podkreślają – wywodzące się z koncepcji poznawczych i społecznego uczenia się – teorie integracyjne (Engfer 1983, Gelles, Strauss 1979, Ziemska 1968) i socjologiczne (Gelles 1983, Steinmetz, Straus 1973, Steinmetz 1974).

BIBLIOGRAFIA

- Aronfreed J., *The Problem of Imitation*, New York 1969.
- Bandura A., *Principles of Behaviour Modification*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969.
- Bandura A., *Social Learning Theory of Aggression* [w:] J. F. Knutson (ed.), *Control of Aggression. Implications from Basic*, Chicago 1971.
- Bandura A., *Aggression: A Social Learning Analysis*, New Jersey 1973.
- Bandura A., Walters R. H., *Social Learning and Personality Development*, New York 1963.
- Bandura A., Walters R. H., *Agresja w okresie dojrzewania*, Warszawa 1968.
- Berkowitz L., *Aggression: A Social-Psychological Analysis*, New York 1962.
- Berkowitz L., *Aggressive cues in aggressive behaviour and hostility catharsis*, „Psychological Review” 1964, 71.
- Braun-Gałkowska M., *Psychologia domowa: małżeństwo, dzieci, rodzina*, Olsztyn 1985.
- Bronfenbrenner U., *Czynniki społeczne w rozwoju osobowości*, „Psychologia Wychowawcza” 1970, nr 2.
- Bronfenbrenner U., *Ökologische Sozialisationsforschung*, Stuttgart 1976.
- Bronfenbrenner U., *The Ecology of Human Development*, Harvard University Press, Cambridge 1979.
- Brzozowski P., *Postawy wychowawcze rodziców a agresywność dzieci* [w:] K. Pospiszyl (red.), *Z badań nad postawami rodzicielskimi*, Lublin 1988.
- Buss A. H., *The Psychology of Aggression*, New York 1961.
- Choynowski M., *Skrócony podręcznik do testu Nastroje i Humory A. H. Bussa i A. Durkee*, Warszawa 1972.
- Denter U. S., *Die sociale Umwelt des Kindes. Eine Okopsychologische Analyse*, Berlin 1984.
- Engfer A., *Causes and Consequences of Child Abuse*, Materiały przygotowane na Międzynarodowy Kongres Psychologów, 1983.
- Frączek A., *Modyfikacje koncepcji frustracji*, „Psychologia Wychowawcza” 1966, nr 1.
- Frączek A., *Mechanizmy regulacyjne czynności agresywnych* [w:] I. Kurcz, J. Reykowski (red.), *Studia nad teorią czynności ludzkich*, PWN, Warszawa 1975.

- Frączek A., (red.), *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej*, Wrocław-Warszawa 1986.
- Gelles R. J., *An exchange (Social Control Theory)* [w:] D. Finkelhor, R. J. Gelles, G. T. Hotaling, M. Straus, *The Dark Side of Families*, Sage Publications, California 1983.
- Gelles R. J., Straus M. A., *Determinants of Violence in the Family. Toward a Theoretical Integration* [w:] W. R. Bur, R. Hill, F. J. Nye, I. L. Riess (eds.), *Contemporary Theories About the Family*, New York 1979.
- Gurycka A., *Struktura i dynamika procesu wychowawczego*, Warszawa 1979.
- Kirwil L., L. R., Huesmann, L. D. Eron (eds.), *Television and the aggressive child: A cross-national comparison*, New Jersey-London 1986, Recenzja, „Psychologia Wychowawcza” 1987, nr 5.
- Kirwil L., *Klimat rodziny a agresja u dorastających*, „Psychologia Wychowawcza” 1991, nr 3.
- Kosewski M., *Agresywni przestępcy*, Warszawa 1977.
- Lagerspetz K., *Czy agresja jest instynktem?* „Przegląd Psychologiczny” 1985, nr 3.
- Mądrzycki T., *Deformacje w spostrzeganiu ludzi*, Warszawa 1986.
- Mika S., *Psychologia społeczna*, Warszawa 1986.
- Patterson G. R., Littman R. A., Bricker W., *Assertive behaviour in children: A step toward a theory of aggression*, „Monographs of the Society for Research in Child Development” 1967, 32. 5.113.
- Pawłowska R., *Agresja u dzieci w wieku dorastania – uwarunkowania rodzinne*, „Problemy Rodziny” 1991, nr 3.
- Piekarska A., *Przemoc w rodzinie. Agresja rodziców wobec dzieci. Przejawy i psychologiczne uwarunkowania*, Warszawa 1991.
- Pospizyl I., *Przemoc wobec dziecka – zarys teoretycznych koncepcji*, „Psychologia Wychowawcza” 1989, nr 2. ss. 154-165.
- Pospizyl K., *Psychologiczna i społeczna geneza agresywnego zachowania się współczesnej młodzieży*, „Studia Socjologiczne” 1970, nr 2.
- Steinmetz S., *Violence in the Family*, Dood Mead, New York 1974.
- Steinmetz S., Straus M. A., *The Family as Cradle of Violence*, Society 1973, nr 10.
- Trela W., *Rodzina jako źródło uwarunkowań agresywności młodzieży*, maszynopis pracy magisterskiej, Warszawa 1979.
- Trzebiński J., *Rola schematów poznawczych w zachowaniach społecznych* [w:] M. Lewicka (red.), *Psychologia spostrzegania społecznego*, Warszawa 1985.
- Wolicki M., *Naśladownictwo, identyfikacja i modelowanie jako czynniki rozwoju społecznego dziecka w środowisku rodzinnym*, „Problemy Rodziny” 1983, nr 5.
- Wolińska J., *Postawy rodzicielskie a agresywność dorastającej młodzieży*, maszynopis pracy doktorskiej, Lublin 1992.
- Wójcik D., *Środowisko rodzinne a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nieprzestępczej*, Wrocław-Warszawa 1977.
- Ziemska M., *Postawy rodzicielskie*, Warszawa 1969.
- Ziemska M., (red.) *Rodzina i dziecko*, Warszawa 1986.

SUMMARY

The purpose of the article is to follow the selected educational and demographic conditions of the family system of adolescent boys which are important for the latter's aggression manifested in a number of symptoms.

The study was based on the results of examining 254 boys – a population of boys from 7th and 8th classes of primary school of a small town, the boys coming from complete families.

The data achieved in this way referred to intensification and manifestations of aggression in the studied boys on the basis of the results of Aggression Questionnaire of Buss and Durkee, “Moods and

Tempers'' and a sociodemographic characterisation of the families of the studied boys on the basis of interviews with the latter.

The analysis confronted the level and kinds of aggression in adolescent boys against the way they perceived the situation of their own families in the following aspects: demographic one (the family's size, the child's succession in the family) and educational one (emotional relations in the family, the enforcement used by the parents, presentation of aggression in the family through the modelling of aggressive behaviours, tolerating them and encouraging aggression). This analysis confirmed the role of the subjective educational conditions (as perceived by the studies boys) in differentiation of the aggression (considering its intensity and manifestations) of the adolescent boys.

